

Johan Christopher Toll.

Biografiska problem.

Johan Christopher Toll, den gustavianske »kungatjänaren», satte under fyra decennier tydliga spår i Sveriges historia. Han visste i tur och ordning göra sig oundgänglig för Gustav III och Gustav IV Adolf och var mot slutet av sitt liv också föremål för Karl Johans misstankar, intresse och försök att vinna honom. Det var han som kunde sägas ha sin egen § i 1809 års regeringsform, den § som stadgade att inga generalguvernörer vidare finge utnämnas. För 1809 års män tedde han sig som det gustavianska enväldets tjänare framför andra, »despotismens förstfödde son», som man sade.

I den stilen fick han sin första skildring, av Adlersparre i »Handlingar rörande Sveriges äldre, nyare och nyaste historia» (I; 1830). Här framställs han som i stor utsträckning ansvarig för de olyckor, som under den gustavianska tiden drabbat Sverige, och tecknas som en »mera illslug och förslagen än skicklig man». Förutom av allmän åsiktsskillnad har Adlersparre i denna sin hätska framställning varit bestämd av direkt personlig fiendskap¹. Mot Adlersparres karaktäristik riktade sig i direkt polemik den biografi över Toll, som författades av hans sekreterare under de sista åren av hans liv, C. V. Lilliecrona. Den har ett klart apologetiskt syfte: den skildrar Toll i den gestalt, vari han själv på gamla

¹ Om fiendskapen mellan Toll och Adlersparre se Lilliecronas biografi, I, sid. 111. Se även B. Sjövall, Georg Adlersparre och tronfrågan 1809, sid. 69. — Adlersparres karaktäristik överensstämmer med dem, som Tolls samtida belackare bland gustavianerna brukade ge.

dagar önskade framträda. Lilliecronas biografi, som för övrigt icke saknar litterära förtjänster, har alltså sitt stora intresse, främst därigenom att den för första gången utnyttjar och till betydande del publicerar material ur Tolls privatarkiv¹. — På 1870-talet framdrog därefter Martin Weibull Tolls egen berättelse om sitt deltagande i revolutionen 1772, och sedan har hans roll i händelseförloppet behandlats bl. a. i Malmströms och Odhners stora verk.

En ny biografisk behandling av Johan Christopher Toll föreligger sedan 1933 i Karl Mellanders »J. C. Toll som militär och politiker under Gustav III» (Ak. avh., Göteborg). Till grund för denna framställning ligger först och främst den samling av arkivalier i Lunds universitetsbibliotek (LUB), som benämnes den Tollska samlingen och som utgöres av Tolls privatarkiv jämte delar av de ämbetsarkiv, som under hans skiftande bana samlats hos honom; de överlämnades av Tolls brorson, överste Nils Toll, år 1842. Samlingen bibehålles fortfarande i det skick, som den enligt Lilliecronas förteckning hade, med privata handlingar och ämbetsakter sammanförda utan hänsyn till proveniens. — Till detta material har Mellander lagt en avsevärd mängd annat ur offentliga och även enskilda samlingar.

I anslutning till och med stöd av Mellanders biografi skola här några av de väsentligare problemen kring Tolls verksamhet upptagas till diskussion.

Om Tolls barndom är, säger Mellander, »så gott som intet» känt². Det är till en viss grad riktigt. Lilliecrona har förmedlat en anekdot om en Lidnersk knäpp, någon enstaka notis om hans konfirmationslärarens mening om sin lärjunge finnes också, men allt berättat först ett sekel efter

¹ Fältmarskalken greve Johan Christopher Toll. Biografisk teckning, I—II (1849—50). Lilliecrona utarbetade senare en ny, väsentligt utvidgad upplaga av sin biografi (Mellander, sid. VII). Denna, som nu förvaras i Kungl. Bibl., förelåg tryckfärdig våren 1856 (Lilliecronas brev till C. W. Bergman, LUB); dess utgivande gick om intet genom förf:s död.

² Mellander, sid. 5.

hans barndom och mer eller mindre apokryfiskt. Men icke desto mindre finnas möjligheter att indirekt vinna kunskap om den provinsiella och personliga omgivning, vari Tolls gosseår förflöto, och som för denna tid torde vara av mindre vanligt slag. Han kommer från en sällsynt särpräglad miljö, vilken vi tack vare en rad lyckligt bevarade källor åtminstone i någon mån kunna rekonstruera. Det lönar mödan att sammanföra några drag till belysning av denna.

Johan Christopher Toll föddes 1743 på kaptenlöjtnantsindelningen Mölleröd i Finja socken och Västra Göinge härad i Skåne, som yngste son till ryttmästaren Reinhold Gustav Toll, av gammal baltisk ätt, och friherrinnan Elsa Sofia Gyllenstierna. Sina första fyra år tillbragte han på ryttmästarebostället Sandby, ett 1600-talsslott i den göingska skogsbygden, de följande på Nybo gård i Riseberga socken. Hans fader dog redan 1751 och det var hans moder, som omhändertog hans uppfostran. Friherrinnan Gyllenstiernas namn är bekant i de religiösa väckelsernas historia: hon tillhörde den egenartade herrnhutiska rörelse, som från 1740- och 1750-talen blomstrade upp kring några intressanta ledargestalter i nordvästra Skåne ¹.

I denna rörelse hörde i själva verket många av de personer hemma, vilka som fränder och lärare utövade inflytande på Johan Christopher. Nybo utgjorde ett centrum för »herrnhutiskt intresserade präster och de kringresande diaspora-arbetarna» ². Några kilometer från Nybo låg det gyllenstiernska godset Bjersgård, som vid denna tid innehades av Tolls morbror Nils Gyllenstierna, en av de egendomligaste företrädarna för den extatiska och mystiska fromhetstyp, som i lika hög grad som upplysningsriktningarna karaktäriserar denna period. Gyllenstierna var en man av starkt visionär art, ett slags provinsiell Swedenborg, vars självbiografiska anteckningar utgöra ett säreget mänskligt dokument, vittnande om hur ofta hans hjärta »försmälte som vax i vördnad och förundran» inför det gudomligas närvaro.

¹ Mellander, sid. 5 f.; H. Pleijel, Herrnhutismen i Sydsverige.

² H. Pleijel, a. a. sid. 119.

Han var vid tiden för Johan Christophers barndom ännu icke med visshet herrnhutiskt orienterad; hans visionära helgontyp torde i varje fall ha utövat ett betydande inflytande på hans närmaste omgivning. Åren 1756—58, alltså då Toll var i fjortonårsåldern, bodde Gyllenstiernas familj på Bjersgård, och själv var han där så ofta hans tjänst — han var fortifikationsofficer — tillät det. Tidvis vistades Toll under sina gossår hos morbrodern och har på nära håll kunnat iaktta och röna inflytande av sin märklige frände¹.

Till den rent herrnhutiska kretsen i nordvästra Skåne hörde kyrkoherden Samuel Arsenius i Riseberga, Tolls konfirmationslärare, en av ledarna för den herrnhutiska rörelse, som blomstrade upp i Skåne efter Zinzendorffs besök 1735. Han verkade sedan 1751 i Riseberga och Färingtofta, det pastorat där Nybo och Bjersgård voro belägna, efter 1759 som kyrkoherde, tidigast företrädande en fromhetsriktning, som karaktäriserats som »gammalkyrklig» av Rydelius' typ, men inom kort i närmare förbindelse med herrnhutarna².

Det är frapperande att finna, att Tolls senare medarbetare vid Kristianstadsrevolutionen Hellichius-Gustafsköld hörde hemma i samma miljö: han var styvson till kyrkoherden Johan Sundius i Allerum, vilken sedan 1740-talets slut var den herrnhutiska riktningens betydande ledare i nordvästra Skåne, under vars påverkan Arsenius troligen stod och som varit i beröring med samma herrnhutiska kretsar i Stockholm som Gyllenstierna senare kom³. Tolls

¹ Anteckningar av Nils Axelsson Gyllenstierna, utg. av M. Weibull (Skånska samlingar), sid. 48 ff. — Det har i detta sammanhang sitt givna intresse, att Tolls informator enligt Lilliecronas uppgift var Samuel Lemchen, sedan sin verksamhet i Karlskrona i början av 1750-talet i nära förbindelse med herrnhutiskt färgade kretsar. Indirekt kan denna Lilliecronas uppgift styrkas. Lemchen uppger i sina installationspersonalia 1795, att han som informator undervisat friherrarna Gyllenstierna, bl. a. senare högt uppsatta män. Dessa voro Tolls något yngre kusiner på Bjersgård, i vilkas sällskap han undervisats. Det var vid den tid då Lemchens installationspersonalia avfattades, föga opportunt att nämna Toll, som just var anklagad för förräderi.

² H. Pleijel, a. a. sid. 111 ff.

³ H. Pleijel, sid. 82 ff.; Släkten Palme, I, särsk. sid. 475 ff.

moder var även nära vän med Sundius¹. Om än Toll i sin berättelse om 1772 års revolution nämner Hellichius som en person, den »religionen ej synes göra mycket bekymmer», vittnar dennes senare utveckling om hans återknutna förbindelser med barndomens andliga miljö².

Tolls här karaktäriserade barndomsomgivning hade sålunda starkt enhetliga drag: med grundval i den rydeliuska gammalfromheten stod den just under Johan Christophers uppväxtår under livlig herrnhutisk påverkan, som ytterligare utlöste vissa fromhetsformer, redan till en del befintliga i »gammalfromheten» men starkare utvecklade under Zinzen-dorffskt inflytande; härtill kom morbrodern Nils Gyllenstiernas egenartade mystik, personligt präglad, men också den besläktad med herrnhutismen. Toll själv säger, då han indirekt nämner sin barndomsmiljö (på tal om Hellichius): »Så är det dock ganska allmänt, att sådana impressioner, som i barndomen blivit inplantade, även hava rum och göra en stark verkan vid mera avancerad ålder». Det kan vid ett flyktigt betraktande verka, som om detta Tolls yttrande knappast vore tillämpligt på honom själv, som om i den cyniske, självgoode och skrupelfrie politikerns liv inga spår av hans barndoms starkt religiöst präglade miljö kunde spåras. Att avgöra Tolls religiösa inställning är omöjligt; själv var han icke den som bar sina uppfattningar i de styckena till torgs eller, trots ett och annat uttryck med färg från barndomsomgivningen (»syndasäkerhet»), gav någon religiös prägel åt sina uttalanden³. Men några drag vittna dock om det skikt i hans sjäsliv, som fått sin färgning av hans religiösa omgivning. På sin dödsbädd citerar han, sedan han häftigt infallit: »Tala ej om förtjänst, blott nåd», en betecknande psalmvers av Spegel (Sv. Ps. n:r 188)⁴. Synnerligen

¹ H. Pleijel, sid. 120.

² H. Pleijel, sid. 206.

³ Mellander, sid. 6. I ett brev från Toll till Ehrenström (Riksarkivet, se nedan sid. 72 f.) heter det t. ex.: »dock faller jag icke i säkerhetssynden». I breven till Ehrenström förekomma en och annan gång religiöst färgade uttryck.

⁴ Lilliecrona, I, sid. 342.

märkligt är i detta sammanhang även det intresse, som Toll visar för den gustavianska tidens mystiska rörelser och som gjorde honom till en av det tidiga svenska frimureriets ledande och mest betrodda män. I andeskåderiförsöken är han konungens förtrogne och rådgivare, han företar på de svenska frimurarnas uppdrag forskningsresor till kontinenten, låt vara utan märkligare resultat, och han fasthöll länge vid de mystiska experimenten¹. Hur litet dessa drag än synas harmoniera med hans beska och osentimentala framträdande, och hur lätt det skulle vara att tolka detta hans intresse enbart som ett medel att vinna personligt inflytande hos konungen, är det dock ett märkligt faktum, att hans barndom förflutit under direkt inflytande av en Swedenborgsliknande visionär och en mystisk fromhetsriktning. Det sammanhang, som i »upplysningstidens romantik» förefinnes mellan de mystiska fromhetsrörelserna, icke minst de herrnhutiska, samt svedenborgianskt färgade andeskådarriktningar och frimurarmystiken², får genom dessa personliga förbindelselinjer hos Toll en säregen belysning.

Redan femtonårig fick Johan Christopher pröva sin lycka som soldat. Men efter fem och ett halvt års försök på militärbanan, från 1758 till 1764, av allt att döma ej särdeles lyckade, inskrevs Toll tjugoettårig vid Lunds universitet och avlade efter knappt tre månaders studier examen juridicum; han antogs i juni 1764 till auskultant i Göta hovrätt. Vintertinget 1765—66 samt sommaringet 1766 från den 28 juni fungerade han som domhavande i Norra och Södra Åsbo samt Bjäre härads domsaga, alltså i sin hemtrakt. Ej heller denna verksamhet utföll lyckligt; han blev föremål för kritik från medlemmar av hovrätten. De misslyckade försöken till militär och juridisk karriär karaktäriseras av

¹ Tolls ställning till frimureriet behandlas hos Mellander huvudsakligen sid. 89 f., 103 f. och 114 ff.

² Lamm, Upplysningstidens romantik.

Tolls morbroder 1766 med orden: »Du är som vice härads-hövdinge även så kort för huvudet som när du var militär»¹.

Det återstod nu icke mycket för Toll att pröva. Dock fanns det ännu en bana, som vid denna tid stod öppen för män med framåtanda, den politiska, och han slog in på denna. Vid 1769 års riksdag uppträdde han i mars som hov- och hattpartiets handgångne man, och redan i januari 1770 skördade han den första vinsten därav, sedan hattarna segrat i maj 1769, i det han blev utnämnd till överjägmästare i Kristianstads län. Som merit för denna befattning kunde han möjligen åberopa, att han under sin domhavandetid tagit befattning med en rad mål rörande skogstvister, varom domböckerna för nämnda tid bära vittne, men för övrigt intet. Det var en tydlig partibelöning².

Sedan han väl erhållit utnämningen, använde han företrädesvis sin följande korta ämbets tid till att göra sig känd som en hattarnas nitiske partigångare genom att trakassera den framstående mössan, landshövdingen i Kristianstads län von Lingen, av Serenius 1772 karaktäriserad som »en i besynnerlig måtto förtjänt man». Denna Tolls aktion mot landshövdingen vittnar knappast i första hand, som Mellander gör gällande, om »skärpan i uppträdandet, när det gäller en sak, som han anser ha rätten för sig, och den fullständiga bristen på hänsyn för personen»; snarast vittnar den om hans hänsynslöshet som politisk partigångare. »Den som äger rena händer och är egennyttans fiende», skriver Toll i en av inlagorna under tvisten, »känner endast hur sensibelt det är, då mörka skuggor kastas över en ostrafflig vandel, och jämväl den jäsning ett oskäligt misstroende causerar». De orden utmärkas näppeligen av någon ungdomlig känslighet, som Mellander anser, men de framkalla en viss beundran för Tolls talang att kläda sina partipolitiska trakasserier i en skickligt draperad fraseologi³.

¹ Mellander, sid. 6 ff.

² Mellander, sid. 9 f.

³ Mellander, sid. 11 ff. — Mellander framför ett par drag ur Tolls självständiga verksamhet inom jägeristaten. Dessa äro skäligen obetydliga och

Då riksdagen 1771 sammanträdde, hade sålunda Toll gjort sig känd som en god partigångare mot mössorna i landsorten, och han for i maj till Stockholm, icke utan svårigheter med permission, som landshövdingen vägrade honom men som han utverkade direkt av Kungl. Maj:t. Han fortsatte sin verksamhet som partigångare och deltog på sommaren i inrättandet av en adelsklubb, där bl. a. Göran Magnus Sprengtporten var medlem. Tolls ställning blev emellertid snart kritisk, sedan mössorna åter vunnit seger i de tre stånden. På sekreta deputationens hemställan återkallades hans utnämning till överjägmästare i präste- och bondestånden den 11 april 1772, i borgarståndet den 6 augusti. Hans sinnesstämning i detta läge låter tänka sig¹.

Mellander söker belysa Tolls tidigare stämning i detalj genom utförliga citat ur av Toll själv författade aktstycken: hans deklARATIONER och manifest från revolutionsdagarna i augusti 1772. Att dessa riktigt återge hans tidigare uppfattning i alla dess nyanser vill Mellander styrka genom Tolls s. k. revolutionsberättelse, vilken skulle ådagalägga, att hans uppfattning ej ändrats från vintern 1771—72 till augusti 1772, då han utförde den bekanta kuppen i Kristianstad. Genom detta resonnemang når Mellander resultatet, att Toll redan vintern 1771—72 i Stockholm omfattat en klart monarkistisk åskådning och sålunda arbetat sig fram till en uppfattning, som »var färdig med ständerväldet»². Tillvägagångssättet låter sig ej metodiskt försvaras.

beteckna intet nytt. Som positivt initiativ nämnes Tolls »förslag att inrätta 2 å 3 planterhagar för länet, vilka alla skogsäverkare skulle få bekosta mot avlösning av den skyldighet som eljes ålåg dem att plantera nya träd i stället för de olovligen fällda». Vidare nämnes Tolls kritik mot skogsvården inom Andrarums alunbruks område. Beträffande denna kritik förtjänar nämnas, att Andrarums skogsvård länge varit föremål för livligt intresse från åtskilliga myndigheter. Just i Andrarumstrakten hade dessutom i mitten av 1700-talet börjat praktiseras att ersätta återplanteringskyldigheten med skyldighet att uppsätta gärdesgårdar kring planteringshagar (E. Stoltz, Andrarums alunbruk i Sv. geogr. årsbok 1932).

¹ Mellander, sid. 18 ff.

² Mellander, sid. 20.

Resonnemanget ifråga om revolutionsberättelsen hade varit berättigat om det gällt dagboksanteckningar. Nu är berättelsen i själva verket redigerad någon tid efter revolutionens lyckliga genomförande och det nya monarkistiska styrelseskicket's seger. Den bär också tydliga spår därav¹. Den kan icke ge oss några tillförlitliga upplysningar om utvecklingen av Tolls personliga åskådning under de åtta månaderna före revolutionen eller om på vilket sätt han blivit »färdig med» ständerväldet.

Vad manifesten som uttryck för Tolls tidigare meningar beträffar, är det att märka att det är fråga om en art av källor, som avgjort föga lämpa sig för att fastställa den författande personens sinnesstämning. De ha sitt värde i annat avseende. Det Tolls manifest, som är riktat till allmänheten, talar *sitt* språk, vädjande till »redliga patrioter» med för dem avpassade argument. Det till krigsfolket ställda rör sig med andra uttryck och åskådningar: den vänder sig mot de medborgare som upphäva sig till små regenter och ställer mot dem krigsståndet, som i krig stupar eller kläder blodig skjorta, som är föraktat och tryckt, måste släpa eller hungra eller bådadera. Deklarationen till prins Karl återigen är mycket skickligt tillrättalagd med hänsyn till sin adressat. Ett närmare studium av de olika manifesten hade sålunda visserligen kunnat ge värdefulla bidrag till kännedomen om Toll, men av annat slag än Mellander antagit: de belysa hans formuleringsskicklighet och tidigt utvecklade människokännedom, men ej hans sinnesförfattning och åskådning åtta månader tidigare under väsentligen andra förhållanden². Det är visserligen sant, att i det ena manifestet förekommer ett uttryck som detta: »dessa reflexioner, som länge varit övervägde, men nu i hast på papperet fattade», men detta är också en av situationen bestämd formulering.

Till det anförda kommer ännu en sak. Form och poängtering i de nämnda aktstyckena äro otvivelaktigt i huvudsak Tolls egna. Äro också de ledande tankarna detta?

¹ Om berättelsen se närmare nedan sid. 43 ff.

² Manifesten tryckta hos Lilliecrona, I, sid. 145 ff.

Mellander vidrör denna fråga ¹. Det visar sig vid en närmare undersökning, att vissa uttryck vid framläggandet av huvudtankarna i Tolls manifest äro nära besläktade med konungens egenhändiga utkast till upprorsproklamationer i hertig Karls namn. Då Toll i sina manifest utfar mot »de bullersamma allmänna möten eller riksdagar», motsvaras detta av konungens ord om »det i Stockholm sammangaddade folk, vilket vågar kalla sig riksens ständer». En annan likhet är slående ²:

Konungens utkast:

. . . den hungersnöd, varmed landet plågas och vilken endast bör tillskrivas det förakt man gjort av konungens i tid gjorde föreställningar.

Tolls manifest:

Riksens ständer ha ej fullgjort sina skyldigheter; inga tidiga anstalter ha blivit påtänkte till förekommande av den spannmålsbrist och hungersnöd, som ännu plågar rikets provinser.

I dessa överensstämmelser skymtar problemet om konungens och hans intima rådgivares samt Tolls respektive insatser vid planläggningen av statskuppen. Med detta problem sammanhänger frågan om tillförlitligheten och den allmänna karaktären av Tolls egen berömda berättelse om förloppet av hans revolutionsintrig. Kritiken av denna är en lockande forskningsuppgift. En genomgående undersökning kan här ej lämnas, då den skulle medföra en granskning av revolutionsfrågan i dess helhet, något som faller utanför ramen av denna studie, men några anmärkningar skola göras ³.

Tolls avsikt med berättelsen, vilken uppsatts rätt kort

¹ Mellander, sid. 36, not 1.

² Konungens utkast i F. 414, n:r 67, Uppsala universitets bibliotek; se Mellander, sid. 36, not 1.

³ Tolls berättelse tryckt i Samlingar utg. för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening, IV (1876). — Kritik av berättelsen i Iverus, Hertig Karl av Södermanland, Exkurs 2, som dock kommer till andra slutsatser än de här ovan framställda.

tid efter det belöningarna för revolutionen utdelats, varvid Hellichius starkt trädde i förgrunden, är att åt sig själv vindicera en plats som en av hela revolutionsplanens självständiga upphovsmän. Han har trott sig, skriver han, »böra sammanfatta en omständlig berättelse om allt det jag vet hava bidragit till den nyligen skedda regementsförändringen här i riket»; härmed menar han i själva verket först och främst vad han själv bidragit till den. Den närmare anledningen till att Toll fattat pennan är okänd. Men man kan draga vissa slutsatser av den framställning, som en annan av revolutionsmännen, J. M. Sprengtporten, lämnat av händelserna, vilken återger hans version av rollfördelningen¹. I vissa allmänna faktiska drag överensstämmer Sprengtportens och Tolls relationer, så ifråga om den planerade kuppen med Upplands regemente². Men ifråga om den skånska planen avvika framställningarna helt och hållet. Då denna först nämnes hos Sprengtporten, sker detta utan någon hänvisning till Toll, endast i de neutrala ordalagen, att en annan revolt borde ske i Skåne, närmare bestämt inom Kristianstads garnison; vidare skulle prins Karl taga ledningen i Skåne enligt närmare angiven plan. Längre fram heter det kort och gott: »emellertid avsände jag jägmästaren Toll till Kristianstad, att där engagera baron Lars Kaulbars och kapten Hellichius, . . . , varjämte han hade i kommission att rekognoscera Karlskrona»; här synes Sprengtporten följa de uppgifter som framgå ur hans egen instruktion för Toll 1772³. Sprengtportens hela framställning har, som tidigare har framhållits, en tydligt självförsvarande karaktär⁴.

I sin egen berättelse står Toll i förgrunden, är själv upphovsmannen till den skånska planen och halvt tvingar sig på konungen och Sprengtporten som medsammansvuren. Där är det han, som mot Sprengtporten framför förslaget

¹ Ur J. M. Sprengtportens papper, utg. av H. Schück (Svenska memoarer och brev, 8).

² Se Mellander, sid. 25 not.

³ Lilliecrona, I, sid. 127 f.

⁴ Schück, inledn. till Sprengtportens memoarer, sid. XLVIII.

om hertig Karl som ledare i Skåne¹. Berättelsen kulminerar i en dramatisk situation, där Sprengtporten lagt fram pistoler för att skrämma Toll med förstuckat hot om duell vid ett besök, men till sist blir kullpratad av denne och helt accepterar hans idéer.

Beträffande motiveringen av företaget böra ett par betecknande detaljer i de båda källorna observeras. Enligt sin egen berättelse framställer Toll projektet för Sprengtporten med en dubbel motivering: för att ha en point d'appui, om kuppen i Stockholm ej lyckades, så att man hade ett ställe att repliera sig på, och för att bereda den reservutväg, att en armékår vore under gevär någonstädes, med vilken konungen kunde komma till ändamålet. Mot detta skulle Sprengtporten ha invänt, att fästningen i Kristianstad ej borde vara en point d'appui, utan företaget borde göras blott för att förlama åtgärder från de missnöjda i riket, en invändning, som för övrigt ej vänder sig mot något väsentligt i Tolls förslag. Enligt Sprengtportens berättelse var den motivering, som Toll gör till sin, helt Sprengtportens. Man bör göra den skånska planen till resurs i händelse av olycka och till ytterligare soutien av själva planen².

Att på grundval av dessa två källor, de enda ifrågakommande, avgöra vare sig det exakta förloppet av underhandlingarna mellan Toll och Sprengtporten eller vars och ens andel i planläggningen av den skånska kuppen, är ogörligt. Så mycket står emellertid tydligt fram, att de båda berättelserna representera två helt skilda uppfattningar om äran för företaget³. Med detta till utgångspunkt är det möjligt att fastställa, att Toll för eftervärlden velat poängtera sin roll i händelseförloppet, vilken — det kunde han i varje

¹ Tolls framställning på denna punkt kan indirekt styrkas gentemot Sprengtportens genom den senares brev till Toll den 21 juli 1772 (Lilliecrona, I, sid. 138): »Jag skulle tro att ni blir nöjd med den överkommendanten (hertig Karl) i stället för Cronhjelm».

² »Ressource och appui» heter det även i Pinellos intyg (Sv. memoarer och brev, 8, sid. 168).

³ Beträffande kritiken av Sprengtportens memoarer se, som ovan nämnt, Schücks inledning. Jmf. även G. Suolahti, Sprengtportens statskuyp, passim.

fall ha grundad förmodan att antaga — skulle förminska av huvudintrigören Sprengtporten, som efter revolutionen var föremål för konungens speciella ynnestbevis. Det är under sådana förhållanden givet, att hans berättelse icke har sanningen till enda ledstjärna. Vid sidan härom vittnar detta avsnitt av hans berättelse om hans utomordentliga talang att i korta, rent dramatiskt tänkta och utförda situationsbilder framställa sig själv som en intrigör, mot vilken även Sprengtporten framstod som underlägsen. Han hade kunnat, berättar han med självmedvetenhet, tvinga sig på t. o. m. Sprengtporten, ta risken av en duell på pistol och ändå till slut stå som den överlägsne.

Sålunda ge på dessa punkter memoarerna inga säkra upplysningar. En framställning av Tolls och Sprengtportens insatser i revolutionsförberedelserna och förhållande till varandra har i stället att ta sin utgångspunkt i Sprengtportens instruktion för och brev till Toll samt i Tolls rapporter till Sprengtporten; i dessa framstår den senare obetingat som företagets ledare, Toll som ett underordnat, men betrott och utmärkt arbetande redskap¹.

I fortsättningen hade Toll att handla efter Sprengtportens instruktion, liksom han utan tvivel hade promemorier att gå efter vid uppsättandet av manifesten². Hans situation var icke lätt, men han bemästrade den och framställer sig själv, utan tvivel med rätta, som den borne intrigören. Hellichius-Gustafsköld, som senare fick huvudparten av belöningen för Kristianstadrevolutionen, gör i hans framställning en slät, tidvis löjlig figur. Med särskild brio beskriver Toll, hur han halvt skrämde, halvt lockade Hellichius in på kuppens väg. Från företagets högsta ledning var Toll emellertid alltfort skild; han erhöll endast från Sprengtporten ett meddelande, att hertig Karl utsetts till kuppens ledare i Skåne; han framställer detta som en seger för sig³.

¹ Breven och instruktionen i Lilliecrona, I, sid. 127 ff.

² Se ovan sid. 42.

³ Jmf. Mellander, sid. 27 ff. Beträffande frågan om hertig Karls ledarskap jmf. ovan sid. 44. — En tradition, som framställt Hellichius som den ende

För själva kuppen har Mellander vid sidan av Tolls berättelse använt två av honom framdragna redogörelser, av vilka den ena torde härröra från en av de i kuppen deltagande underordnade officerarna, den andra i andra hand (via Gjörwell) från Hellichius. Ett par intressanta avvikelser i kronologien kunna här ge vidare bidrag till kritiken av Tolls berättelse. Enligt Hellichius-Gjörwell började händelserna kuppdagen klockan $\frac{1}{2}$ 3 på morgonen, då manskapet samlades i bastionen Drottningen, varefter arresteringen av mösofficerare började kort efter; Toll däremot förlägger begynnelsen av det hela till klockan 4. Här har utan tvivel Hellichius' framställning vitsord, ty Toll var icke ögonvittne till Hellichius' åtgärder; han var under tiden sysselsatt på andra håll med att arresterera fänrik Roos, omringa ränteriet och räntmästarens hus samt bearbeta konduktör Hoppenstedt för att förmå honom att spela rollen av överlöpare till hertigen för att ge denne underrättelse om det timade. Anledningen till att han i sin berättelse satt händelsernas början till klockan 4 är utan tvivel, att i den för överlöparen föregående afton uppsatta instruktionen, som Toll haft till sitt förfogande, början förlägges just till detta klockslag; Toll har följt denna¹. Frågan är obetydlig, men belysande.

Det har i det föregående visats, hur Toll i sin berättelse ger sig själv så stor roll som möjligt, helt naturligt, då i det allmänna medvetandet Sprengtporten stod som förgrundsfiguren i kuppen i dess helhet och Hellichius i Kristianstadsföretaget, och hur han t. ex. endast nämner Sprengtportens instruktion som legitimation, däremot ej nämner, att i denna alla hans egna följande mått och steg noggrant föreskrevs; likaså att hans åtgärder i Kristianstad i detalj följa dessa instruktioner samt att han hade att avlägga och också avlade rapporter om alla sina åtgärder för Sprengtporten, för att denne skulle kunna kontrollera hans verksamhet. Hans

huvudpersonen i Kristianstadskuppen kan spåras i den samtida utländska historielitteraturen: i C. F. Sheridan's A history of the late Revolution in Sweden så väl som hos Posselt.

¹ För ovanstående jmf. Mellanders framställning sid. 31 ff.

berättelse kan jämföras med rapporterna, vilka tjänat honom som stöd för minnet vid författandet: i dessa anknyter han till instruktionen, i berättelsen är det hela omstiliserat och han själv försatt i medelpunkten. Detta är den ena av de felkällor i hans berättelse man har att räkna med. Även en annan dylik finnes.

Denna andra anledning till förvanskningar av det faktiska händelseförloppet är av rent litterär art. Som redan antytts ifråga om hans skildring av Hellichius möter en stark böjelse för dramatiskt tillspetsade anekdoter och scener, gärna av obarmhärtigt komisk läggning¹.

Det är denna böjelse som senare gjort Toll till en framstående komisk skådespelare vid hovets divertissementer: Ehrensvärd berättar om hans improvisation av »en den comiquaste role» vid ett dylikt tillfälle, C. A. Wachtmeister om ett mästerstycke av imitation och om hans improvisations-talang, hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta om hur han uppträdde som skomakaremästare, grälände på sina gesäller och sjungande med hes röst, eller som präst, hållande tal till ett brudpar, så att man kunde dö av skratt².

Ett komiskt anekdotmotiv har han med mästerlig tillspetsning berättat — för övrigt, som Iverus framhållit, två gånger om olika personer — i sin revolutionsskildring. Särskilt belysande är då det berättas om överståthållaren Rudbeck, mössa och mäktig politiker, som Toll särskilt sökt komma åt med löjets vapen³. Vi ha här till jämförelse en annan källa, Rudbecks egen, kort efter händelsen till Sekreta utskottet avgivna officiella redogörelse för händelsen. Han kom enligt denna till Långebro på morgonen mellan 8 och 9, men blev i tur och ordning avvisad av de två skiltvakter,

¹ Iverus har i sin analys framhållit detta drag.

² Mellander, sid. 87 ff. — Det kan här nämnas, att Toll hade förtrogenhet med Holberg. Han citerar en gång Peder Paars (Lilliecrona, I, sid. 67); i ett brev till Ehrenström (se nedan sid. 72 f.) citerar han »de danska komedierna»: »Jag drar mig världen igenom med ett allmänligt grovsmeds förstånd, såsom i danska komedierna skrivet står.»

³ Jmf. för det följande Iverus analys.

som stodo posterade där, av underofficeren av vakten, en fortifikationsofficer och vaktofficeren. Hejdandet ägde rum så, att den ene av skiltvakterna steg fram till överståthållarens vagn och frågade vem han var; därefter hämtade han underofficeren på Rudbecks begäran. Då Rudbeck därefter steg ur vagnen och till fots gick framåt vägen, hindrades han av 8 man, som stodo »tvärs över chausséen»¹.

Av detta händelseförlopp har Toll åstadkommit en komiskt-dramatisk version, där han kan handskas desto lättare med fakta, som han själv ju icke var åsyna vittne till händelsen. Den förtjänar att läsas mot bakgrund av de fakta, som Rudbeck i sin berättelse meddelat.

Truppen och dess befälhavare Rosen var förbjuden att svara Rudbeck på någon fråga eller ge någon upplysning. »Knappt hade han erhållit denna ordre och fått framför den nyss påbegynta linjen utsätta en corporal med 12 man, förrän Rudbeck kom i full force åkande, så att han på posteringens anropning ej kunde stanna, förr än de främsta hästarna på de fällda bajonetterna kittlade sig, blevo skrämde, veko till sidan och drogo sig själva med mellersta paret överända. Rudbeck, som sutit slumrande i vagnen, vaknade, ropade åt dess betjäning, att de skulle skynda sig, men blev häpen och sänkte sin förnäma röst, då han såg en stark patrull med fällda bajonetter vara hindret för dess fortkomst; han frågade dem vad som vore å färde, nämnde, vem han var, och åberopade secreta utskottets befallning till dess resa, varföre han trodde sig ej kunna något ögonblick hindras utan dens betydliga äventyr, som därtill vore orsak. Men patrullen, som bestod allena av tyska soldater, visste ej vad secret utskott ville säga; den efterlevde endast sin ordre; corporalen vinkade blott på huvudet vid allt vad Rudbeck sade; de övriga stodo med fällda bajonetter orörlige, och erhöll överståthållaren på alla sina demonstrationer till corporalen omsider av honom det svar: »hier kommt niemand durch, wenn es auch der Teufel wäre.» Han (Rudbeck) stod en lång

¹ Hist. Tidskr. för Skåneland II, sid. 336 ff.

stund tyst och i djupa betraktelser, fick se löjtnant Hoppenstedt, som vid arbetet var sysselsatt». . . . , vinkade honom till sig och började fråga ut honom. Fortsättningen överensstämmer någotsånär med Rudbecks skildring.

Själva poängen i Tolls anekdot är, att de tyska och tysktalande soldaterna i patrullen stå fullkomligt oförstående inför Rudbecks långa anförande om sekreta utskottet: de visste ej vad sekret utskott var. Toll har för vinnande av denna komiska verkan inte tvekat att uppge kravet på sannolikhet. De oförstående tyska soldaterna ha inte kunnat referera Rudbecks anförande, ingen annan åhörare fanns, ty officerarna ha ännu inte framträtt på scenen: alltså äro episodens detaljer tämligen fritt konstruerade av Toll, som också Rudbecks egen berättelse visar. Men detta betydde intet för författaren, hans enda syfte var att framställa den förnäme herrn med sin förnäma röst och hans sekreta utskott i löjlig dager, och det har han också på ett lysande sätt lyckats med. Den lilla drastiska scenen, som han utan tvivel med framgång återberättat i hovkretsarna, blir en vignett över novellen om ständerväldets fall.

Som källa till Tolls historia har revolutionsberättelsen sitt utomordentliga värde: hade vi inte haft den bevarad, hade Toll ej stått så levande inför oss som nu. Med den har han skrivit en politisk intrignovell med komiska inslag, som intar en särställning i tidens litteratur; själv framträder han som hjälten, mästaren i intrigens hasardspel. Men den framställning den ger av händelseförloppet, är tydligt i hög grad personligt tillrättalagd, både efter huvudpersonens intressen och efter hans speciella berättartalang.

Toll fick efter revolutionen sin belöning. Han blev ryttmästare i armén, fick sina affärer rangerade och sin ätt naturaliserad på riddarhuset. Men för övrigt syntes han de närmaste åren bortglömd. Det är väl under denna tid som han skrivit sin berättelse för att vindicera åt sig den plats

bland revolutionsmännen, varifrån Sprengtporten och andra tyckts tränga honom undan. Först i mars 1774, sedan han begärt nådigt tillstånd att träda i främmande tjänst, synes man åter ha erinrat sig hans existens. Han erhöll tjänst vid Södra skånska kavalleriregementet och blev ledamot av skogs- och jägerikommissionen samt följande år major i armén. Han gjorde sig under de närmaste åren bemärkt som förhandlare med allmogen vid trosspassevolansens genomförande och som upphovsman till en hel rad av förslag i olika militära organisationsfrågor, att börja med i nära samarbete med Gustav III:s krigsminister vid denna tid Carl Sparre. Av dessa Tolls insatser i det militära ämbetsväsendet ger Mellander i kap. III (Militär verksamhet under 1770-talet) och V (Krigsplaner och rustningar) av sin biografi en fyllig och väl dokumenterad framställning, som dessutom ger åtskilliga nya upplysningar om den gustavianska tidens arbete på försvarsväsendet i allmänhet. Toll blev tack vare denna sin verksamhet 1776 generaladjutant av flygeln med överstelöjtnants rang och 1777 medlem av krigskollegium.

En fråga tilldrar sig i detta sammanhang särskild uppmärksamhet. Toll var icke militär fackman och hade ingen vidare militär utbildning. Är han under sådana förhållanden själv upphovsman till de idéer och projekt, som han framställer om indelningsverket, om skapandet av en beriden jägarkår i Sydsverige, om passevolansen, om inrättandet av militära undervisningsanstalter, om ackordsystemet? Beträffande en av dessa idéer, hans uppfattning av indelningsverket, har Mellander iakttagit den slående överensstämmelsen mellan Tolls och G. M. Sprengtportens tankar och yttrar härom: »Sprengtporten var tre år äldre än Toll och kan därför ha varit den givande»¹. Oavsett motiveringen, innehåller detta en värdefull iakttagelse. Skälen för en sådan uppfattning ligga icke i ålderskillnaden utan i den omständigheten att Sprengtporten var i besittning av en grundlig militärisk skol-

¹ Mellander, s. 54, not.

ning i motsats till Toll, och att han av de två otvivelaktigt hade den mest originella produktiva begåvningen.

Överensstämmelsen mellan Tolls och Sprengtportens uppfattning om indelningsverket har närmare utretts av Mellander¹. Båda hålla på indelningsverket, båda vilja ha det reformerat. På dessa punkter möttes de med Fredrik Posses planer och förslag². Men denna överensstämmelse, som i viss mån kan ledas tillbaka till vissa av tidens ledande idéer (se härom nedan sid 75), är icke den enda eller den mest signifikativa. En annan dylik har konstaterats av Mellander. Överensstämmelsen sträcker sig även därhän, att Toll i likhet med Sprengtporten framhåller vikten av militära uppfostringsanstalter, speciellt en kadettskola³.

Även andra drag förtjäna framhållas. Då Toll 1775 föreslår att ombilda jägeristaten i södra Sverige till en beriden jägarkår med kombinerade militära och civila uppgifter,⁴ torde detta böra ses i visst sammanhang med Sprengtportens år 1772 framlagda projekt om införande av lätta beridna trupper. Denne framför i »En finsk officerares brev till sin vän i Stockholm» sina åsikter i dessa frågor⁵. Längre fram upptog Toll idén om lätta trupper i allmänhet. Organiserandet av dylika var, påpekar Mellander, ett gammalt önskemål; de funnos tidigare endast i de finska gränstrakterna samt i ringa utsträckning sedan 1772 i Skåne och Halland. Den plan till organisation av lätt kavalleri, som Toll 1784 framlade, gick ut på att »vid regementenas uppbrott uttaga 25 frivilliga per kompani ooh utmönstra 25 hästar för dem, kronan skulle anskaffa munderingar och sablar». Härigenom skulle man på varje kavalleriregemente (1000 man) få en avdelning lätt kavalleri på 200 man. Med detta förtjänar jämföras Sprengtportens uttalande i Bref: Man bör

¹ Mellander, s. 53 f.

² Odhner, Sveriges politiska historia under konung Gustav III:s regering, I, sid. 458.

³ Mellander, sid. 55 f.

⁴ Mellander, sid. 80 ff.

⁵ Historiallinen Arkisto, 17, sid. 265.

reducera kompanierna; utav de reducerade numror göres en tillökning av en bataljon lätta trupper för vart regemente av 2 kompanier eller 128 man. Överensställmelsen är här som förut slående ¹.

Då Toll 1785 framlägger sin kritik av ackordsystemet, d. v. s. bruket att en utnämnd officer erlade en kontant summa till sin företrädare i ämbetet, framhåller han bl. a., att systemet ofördelaktigt inverkade på officerarnas tapperhet i fält och att det band »konungens frihet vid bortgivande av tjänster» ². Han anknyter här till den förordning som 1774, ehuru utan framgång, sökte avskaffa systemet; men han går betydligt längre. 1774 års förordning hade som bakgrund en utbredd opinion, bland vars främste företrädare märkas Posse och G. M. Sprengtporten. I samma sammanhang som här ofta citerats — i Bref från en finsk officerare — har Sprengtporten framlagt just samma synpunkter som Toll 1785 ³. Han påpekar hur ära och tävlan försvinner, där penningen får gälla, och att konungen bör till de högre sysslorna förordna den han finner värdigast.

I fråga om passevolansen var Tolls huvudsakliga insats själva det praktiska genomförandet, tanken till dess omorganisering var förut uppe och möter även hos Sprengtporten ⁴.

Det visar sig sålunda, att Toll trots sitt flitiga författande av inlagor och trots sin stora förhandlingsduglighet och praktiska läggning i allmänhet ej är någon de nya uppslagens man eller framstår som skapande. Hans insats på det militära området är den livligt verksamme ämbetsmannens; ifråga om uppslag och reformidéer synes han, där de icke ligga i tiden, böra avstå äran åt den originelle Sprengtporten.

¹ Mellander, sid. 145; Historiallinen Arkisto, 17, sid. 265.

² Mellander, sid. 146.

³ Historiallinen Arkisto, 17, sid. 261. Beträffande Posses ställning till ackordsystemet se Odhner, I, sid. 458 f.

⁴ Historiallinen Arkisto, 17, sid. 265.

Under den tid som Toll i och utom krigskollegium och generalstab gjorde sig bemärkt som expert på militära organisationsfrågor, befäste han även på andra sätt sin ställning som en av konungens inflytelserika rådgivare och en av hovets mera framträdande män. Vid hovet och i konungens närmaste personliga omgivning blev han snart uppmärksammad. Det allmänna intrycket av honom förmedlar her-tiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta med orden att han saknar hjärta och är en elak karl, fastän begåvad och snillrik, att han är en underhållande sällskapsmänniska, men gärna uttrycker sig tvetydigt, så att man ej skall få reda på hans verkliga mening, att han belackar och förtalar alla människor på ett roande sätt. Hans ovan omtalade begåvning som komisk amatörskådespelare, som så nära överensstämmer med de drag man kan utläsa ur hans bevarade memoarartade skrift, gjorde honom högeligen användbar vid hovets nöjen. Hans ställning som frimurare befäste hans inflytande hos konungen. Hans belackare visste berätta, att han med framgång i konungens sällskap ägnade sig åt hasardspel, ett yttrande av Schröderheim, som kanske också avser att karaktärisera Tolls allmänna läggning. Vid 1778 års riksdag framträdde han med utmanande later på riddarhuset och lyckades reta adelsoppositionen ända därhän, att den högljutt krävde hans utkastande. Dock var det tydligen inte utan möda som han år 1780 lyckades bli chef för Södra skånska kavalleriregementet ¹.

Vid hovet stod han att börja med ganska isolerad, med många avundsmän och, som alltid, utan någon som helst benägenhet att hålla sig väl med sina rivaler. Schröderheim betraktade honom som en farlig medtävlare om konungens gunst. Sparre, som att börja med gynnat honom, fann sig snart undanträngd av sin skyddsling. Det sades även att han sökte motarbeta Ulrik Scheffer och Johan Liljencrantz. En av de få som stått honom nära synes vara Adolf Fredrik Munck; dessutom hade han förbindelser med vissa av de

¹ Mellander, kap. IV, Enskilda och övriga förhållanden 1774—1783.

framåtsträvande yngre ämbetsmännen, sådana som Gustav von Carlsson och Henrik af Trolle¹.

Oförtrutet arbetade han sig emellertid fram mot den inflytelserika rådgivarställning i konungens innersta krets, som synes ha föresvävat honom, och under början av 1780-talet närmade han sig denna åtrådda position. Genom sina frimurarintressen hade han så småningom, delvis i förbund med Munck och i konkurrens med Schröderheim, Oxenstierna och andra, kommit konungen nära. Han började vidare specialisera sig på utarbetande av planer för lantförsvaret i dess helhet, ej blott organisatoriska detaljer, enligt Mellanders träffande anmärkning parallellt med Henrik af Trolles stora plan av 1780 för örlogsflottans nyskapande². Därigenom strävade han att alltmer undantränga Sparre.

Men framför allt arbetade han på att sätta sig in i utrikespolitiska förhållanden. Ty det var så — och det kan inte ha undgått Tolls psykologiska skarpblick — att det lättaste och säkraste sättet att hos konungen vinna den maktställning som han efterträdde, var att bli dennes förtrogne i de utrikespolitiska spekulationer och intriger, som från och med 1780-talets ingång allt mer lade beslag på Gustav III:s tid och intresse. Här kunde Tolls medfödda begåvning göra sig gällande ännu bättre än inom ämbetsmannasysslor. Intresse för kungens äventyrliga utrikespolitik visade sig alltmera vara ett villkor för befordran och höga poster: innan Gustav III tog Creutz till sin utrikesminister, hade han i slu-

¹ Mellander, sid. 103 och 113. Beträffande Munck se nu även Konung Gustav III:s brevväxling med Adolf Fredrik Munck, utg. av H. Donner (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland, CCXXXVII).

² Mellander, sid 105 ff.; jmf. sid. 48, not. Källorna till dessa Tolls projekt äro: en odaterad P. M. angående defensionsplan; ett utkast till försvarsplan, daterat Stockholm den 1 mars 1781 och bevarat i ett par redaktioner (dessa projekt i Tollska samlingen); en i Gustav III:s papper (F. 448) bevarad odaterad plan, vilken troligen är något tidigare än den av 1 mars 1781. Jmf. härmed Mellanders dateringar.

tet av 1779 förvissat sig om att denne tycktes vara en anhängare av hans erövringspolitik gentemot Danmark ¹.

Redan tidigare hade Toll haft spridda uppdrag rörande utrikespolitiska ting. Hösten 1772 var han kunskapare i Bohuslän, i sammanhang med militärdemonstrationen mot Danmark. Maj till juni 1778 företog han en resa till Danmark, varvid han dels underhandlade i frimurarangelägenheter, dels bevistade ett fältläger, d. v. s. manöver, vid Köpenhamn. Vid detta tillfälle lät han konungen få höra en uppfattning, som torde ha tilltalat denne, nämligen att folkstämningen i Danmark var högeligen gynnsam gentemot Gustav III personligen ². Detta var emellertid betydelselösa episoder. Men 1782—83 företog han en stor utrikes resa till Tyskland, Frankrike och Polen, vilken delvis skedde på konungens uppdrag i frimurarangelägenheter men dessutom gav honom det första tillfället att sätta sig in i europeiska förhållanden och europeisk politik. Han hemsände utförliga, men synbarligen rätt ytliga rapporter ³. Vid sin hemkomst kom han omedelbart att anlitas som utrikespolitisk sakkunnig. Härmed öppnades för honom den verkliga möjligheten att nå inflytande över konungen och hans politik. Frågan är nu: var han en obetingad anhängare av Gustav III:s äventyrliga erövringsplaner eller tjänade deltagandet i dessa först och främst ändamålet att befästa hans ställning hos konungen och möjliggöra ett fortsatt reformarbete, särskilt på det om-

¹ Odhner, II, sid. 229 ff.

² Rätt fantastiska rykten ha bevarats kring Tolls resa till Danmark 1778. Källorna äro två: den danska änkedrottningens uttalande till Bülow 1791 och ett meddelande av Tolls brorson 1842. Vad det första beträffar, är det vanställt av en utpräglad tendens att tillbakavisa alla misstankar, att änkedrottningen tidigare skulle velat motarbeta kronprinsen; dessutom är uttalandets kronologi för dess senare del felaktig (se nedan sid. 59). Nils Tolls meddelanden om samma sak innehålla vissa egendomliga uppgifter och syfta måhända, som Mellander menar, på senare händelser. Mellander avvisar med rätta båda berättelserna, som för övrigt icke överensstämman emellan. Tolls eventuella hemliga uppdrag 1778 kunna vi icke erhålla någon säker kunskap om (Mellander, sid. 89 ff.).

³ Mellander, sid. 117 ff.

råde som låg honom närmast om hjärtat: försvaret och den militära förvaltningen. För att få svar på denna fråga gäller det att följa Tolls ställningstagande till konungens planer i detalj.

Konungens utrikespolitiska idéer koncentrerade sig vid denna tid kring ett anfall mot Danmark, närmast avseende en erövring av Norge. Toll har gripit möjligheten att vinna konungens definitiva förtroende genom att i översvallande ordalag uttala sig om denna »stora och hjältemodiga entrepris». I slutet av maj 1783 befann han sig i Karlskrona för att vinna generalamiralen Trolle för planen. Han lovade då konungen att författa projekt och promemorier »uti allt det, som rör detaljerna både av arméens uppbrott och tåg, dess fördelande till sina operationer, fästningarnes bevakning, som evakueras av de reguliera trupper, fältstatens reglerande, samt rekognoscera lokalen till descenten och Köpenhamns bombarderande till lands, dess occuperande, så att ingen kommunikation kan havas med landet, och för övrigt betänka de bekvämligaste ställen till magasinens formerande, de simplaste och säkraste sätten till deras förseende, alla blockerings- och belägringsbehöver, var och huru de skola erhållas så att ifrån det första till det sista ingenting må vara förgätet då verket kommer att utföras». Han framhåller dock i detta brev, att med hänsyn till åkerbrukets intressen kan man ej ge sig in i företaget förrän »sista dagarna av juli eller hellre första dagarna i augusti månad». Och som självklar förutsättning för det hela kräver han »ett ofelbart lugn å östra sidan», samt »att ingen interruption av någon annan makt kan giva den först utlöpande eskadern en echec eller hindra fortsättningen av de här tillgörande anstalter...» Som en liten väl instucken reservation möter också här framhållandet av vikten att dispositioner för härens förplägnad träffas, åtföljt av den betecknande frasen: »Utom desse skäl och orsaker är utsikten för det närvarande ej den behagligaste i anseende till årsväxten»¹.

¹ Lilliecrona, I, sid. 237 ff. För den följande framställningen jmf. Mellander, sid. 124 ff.

Fem dagar därefter kom Toll med flera, lika försiktigt inlindade invändningar till konungen. Man måste räkna med att kungen av Preussen, även om han ej uppenbarligen deklarerar sig för Danmark, kan lämna trupper och icke dess mindre passera för neutral. Med en sådan eventuell hjälpkår kan han hinna »ganska bekvämligen att på några veckor vara vid Köpenhamn». Nu har Trolle sagt att Köpenhamn kan visserligen blockeras par surprice, men därefter kunna ungefär 6 veckor behövas för att avgöra saken, och möter man då 10. å 12.000 man mer än man beräknat, blir allt försvårat. Det blir alltså nödvändigt att blockera Stora Bält med arméns flotta för att hindra en eventuell preussisk hjälpkår; men under dessa förhållanden kan man ej tänka på att börja företaget innan denna flotta »hunnit taga sin station i Bält, eller E. K. M. vore fullkomligen förvissad, att Danmark ej hade flera trupper än sina egna». Hela tiden är Toll angelägen att framhålla, att han ej vill uppfinna hinder eller svårigheter mot detta »storverk». Dock gör han det obestriddligen: hans avslutningsord till detta brev äro betecknande: »Gud låte landet endast bliva friat från missväxt; men en kontinuerlig torka gör en ohygglig utsikt»¹.

Toll fortsätter sitt försiktigt inkapslade avrådande i juni. Den 5 juni skriver han till konungen att saken synes ha sipprat ut; själv hade han från början framhållit, att absolut hemlighet var en nödvändig förutsättning för hela företaget. Under sådana förhållanden kan han ej själv rekognoscera i Danmark, utan skickar i stället sin bror. »Vågade jag slutligen,» fortsätter han och för därmed in en ny tanke i diskussionen, »yttra någon min underdåniga tanka, så i fall E. K. M. skulle tro att saken nu vore för tida känd för att kunna i år något företaga, bör man dock ingalunda anse den förlorad, utan tvärtom så mycket vissare att på nästa år med kraft och eftertryck utföra, därest nu allt, som kan alstra av sig suppositioner, med yttersta sorgfällighet undvi-

¹ Lilliecrona, I, sid. 240 f.

kes, och ingen slags preparative företages». Det uppskovsråd, som ligger häri, stärktes därigenom att Trolle kort dessförinnan, efter att till en början ha gått med på projektet, även rådde till ett års uppskov. Toll instämde direkt med Trolle i ett brev den 7 juni; samtidigt är han angelägen att framhålla sin redobogenhet, om konungen vidhåller sitt beslut. Ännu den 17 juli fortsätter Toll att diskutera företagets planläggning, men samtidigt markerar han, att rekognosceringen ännu ej är slutförd¹.

Alla dessa avrådanden och svårigheter skedde under avvaktandet att konungen skulle nå det ofelbara lugn på östra sidan, som enligt Toll var förutsättningen för ett krig. Därmed lyckades han ej, och slutresultatet blev ett uppskovsbeslut, i enlighet med de av Toll och Trolle föreslagna linjerna. Uppskovet övergick så småningom till ett inställande. Men Toll hade bevarat och stärkt sin ställning som konungens förtrogne och nitiske rådgivare, samtidigt som han hela tiden, ehuru väl inlindat, fört försiktighetens talan under sken av militärtekniska diskussioner med Trolles hjälp. Noga taget synes Toll, även om han till en början spelat denna roll, inte kunna betraktas som en i djupet oreserverad anhängare till konungens politik. Av hans brev att döma har han hela tiden spelat ett spel: han har till det yttre varit den nitiske befrämjaren av Gustav III:s planer, men han har, utan att verkligen framträda så, med Trolles hjälp och med alla reservationer för att vilja hindra »detta lysande företag», fört det sunda förnuftets talan. Man torde kunna våga påståendet: han var ingen verklig anhängare av så hasarderade riksföretag, men han deltog i kungens planer för att uppehålla sin ställning hos denne och sitt inflytande, samt för att vinna stöd för det militära reformarbete, som alltfört hade hans livliga intresse.

De närmast följande åren beteckna höjdpunkten av Tolls inflytande hos konungen. Han fortsatte sitt militära organisationsarbete efter de linjer, som förut antytts, och vi-

¹ Lilliecrona, I, sid. 241 ff.

sade sig som vanligt nitisk och driftig. På sommaren 1785 erhöll han ett diplomatiskt uppdrag av en art, som han får anses särdeles väl kvalificerad för. Konungens fantasi kretsade ännu kring Danmark ehuru de äventyrliga anfallsplanerna från två år tidigare ej dök upp mera. Det gällde denna gång att vinna änkedrottning Julianas bistånd och med hennes hjälp ställa till oroligheter i Danmark; hon ansågs hågad för dylika företag, sedan hon avförts från all befattning med rikets angelägenheter och kronprinsen tagit styrelsen om hand. Episoden har sitt intresse för belysningen av vilka diplomatiska metoder, som kunde komma till användning under 1700-talets senare del, men däröver näppeligen något. Det bör emellertid märkas, att även här konungen förordar en aggressivare och djärvare plan än Toll, medan denne väljer vaga uttryck i sina omdömen om äventyret¹.

Dessa spekulationer om politiskt hasardspel ha utan tvivel skänkt både Gustav III och Toll åtskillig förströelse; därutöver hade de ingen betydelse. Snart samlade sig emellertid intresset kring de inre angelägenheterna i landet, särskilt kring stämningen i oppositionella kretsar och planerna att på ett eller annat sätt komma till rätta med denna. I nära sammanhang härmed står nästa betydelsefulla problem i Tolls biografi: hans insats i riksdagen 1786. Vilken roll spelade Toll vid denna riksdag? Mellander sammanfattar resultatet av sin undersökning i följande ord: »Den bitterhet, som riksdagens hållning framkallade hos konungen, vände sig ej blott mot oppositionen utan även mot den, som enligt hans mening varit riksdagens upphovsman. Nu grundlades den ovilja mot Toll, som efter krigets olyckliga

¹ Mellander, sid. 150 ff. — Änkedrottningens hos Bülow bevarade berättelse är både tendentiös och har felaktig kronologi, vilket borde påpekas (se ovan sid. 55).

början två år senare skulle bryta ut och stegras till hat mot den dålige rådgivaren»¹. I dessa ord äro tre problem sammanförda: står Toll bakom riksdagskallelsen; vilka voro i så fall hans skäl; och vilka blevo följderna av riksdagen för hans förhållande till konungen? Vi gå att behandla dem i denna ordning.

Odhner och Mellander ha med omsorg samlat uttalanden av samtidens politiker om Tolls ställning till riksdagskallelsen². De härröra alla från åren efter riksdagen. Det är sålunda ej möjligt att med hjälp av samtida och av senare upplevelser ofärgade uppgifter från de agerande själva fastställa rollfördelningen vid riksdagens sammankallande. Men de senare berättande källorna säga dock åtskilligt efter en närmare analys. De låta sig naturligt uppdelas i två grupper, de som direkt eller indirekt härstamma från konungen, och de som härstamma från Toll.

Då Gustav III i augusti 1789, nedstämd efter motgångarna under kriget och sökande efter en syndabock i allmänhet för de senaste årens missräkningar, skriver till sin förtrogne Armfeldt, utbrister han: »Det är hans (Tolls) ödesdigra råd, som kommit mig att förlora lugn och ro. Det var han som förledde mig att sammankalla ständerna 1786, vilket blev den enda orsaken till konstitutionens omstörtning, till oron, . . . , till kriget och till förstörandet av det angenäma samhälle, där jag levde lycklig och som jag ej mer skall återfinna». Det är ett känslouthrott, där konungen söker skjuta ifrån sig hela ansvaret för händelseförloppet 1786—89 genom att inför Tolls motståndare Armfeldt framställa Toll som den egentligen skyldige. Så tedde sig konungens uppfattning 1789; häri ligger givetvis ingen i och för sig säker upplysning om hans uppfattning 1786.

Denna konungens uppfattning fick efter hand allt skarpare uttryck under de följande åren, då Toll levde i onåd, skild från konungen. Enligt meddelanden från Nordin och

¹ Mellander, sid. 166.

² Odhner, II, sid. 423 ff.; Mellander, sid. 159 ff.; för i det följande diskuterade källställen se i allmänhet Mellander.

Ehrenström har Håkansson berättat ett yttrande av konungen, fäällt ett par år senare, där denne ännu mer skärpt sin uppfattning: den verkliga anledningen till riksdagen 1786 var att »Tollen tycktes ej hava mig (konungen) nog fast i sin klova, förrän han skulle få mig i det betrycket».

Med hänvisning till konungens ovan citerade brev framlägger Armfeldt 1792 (efter konungens död, då han hade att frukta Tolls återkallande, som Mellander riktigt påpekar sid. 161, not 1) denna uppfattning av Tolls insats för Nordin. Han inblandar i sitt resonemang ett påstående, att riksdagen haft sammanhang med konungens och Tolls norska krigsplaner. Det väsentliga för den här diskuterade frågan är emellertid följande ord: »Konungen uttydde Tollens avsikt med denna riksdag vara att sätta konungen i den förlägenhet med ständerna, att konungen nödvändigtvis skulle kasta sig och bliva liggande i general Tolls armar». Direkt med denna Armfeldtska version av konungens uppfattning sammanhänger en av Adlerbeth given, där Toll framställs som krigshetsaren. Konungens efter brytningen med Toll givna uppfattning framstår i denna traditionsutveckling fullt klar¹.

Återstår att se hur Toll för sin del framställt sin insats i riksdagsplanerna och sina avsikter med riksdagen. Även här ha vi de bevarade uttalandena först från tiden efter brytningen mellan konungen och Toll. Det har undgått Mellander, att Toll själv tagit till orda i frågan i ett av de politiskt och biografiskt märkligaste brev, som flutit ur hans penna och som ger hela hans framställning av tiden 1786—89, sådan han själv uppfattat den efter sitt fall. Brevet, som är riktat till J. A. Ehrenström, har framdragits i Lagerroths avhandling *Konung och adel*².

Toll försvarar i detta brev, skrivet den 24 januari 1790, sammankallandet av 1786 års riksdag. En verklig ovilja hade spirat upp inom stora delar av folket; djupet av detta

¹ Mellander, sid. 159—161.

² Om Tolls brev till Ehrenström se vidare nedan sid. 72 f.

missnöje säger sig Toll bättre än någon annan ha känt, ty, säger han, det må »tillåtas mig att anföra, det jag mera studerat nationen i sina hyddor än någon annan . . .» Kring konungen fanns endast »det behagliga och förnäma»; »denna lilla klass av människor smickrade beständigt, skördade fördelar och utom borgen tadelade allt vad konungen gjorde, även det som beredde dem fördelar». Troligen föreställde sig konungen före riksdagen att äga folkets kärlek, »troligen blev denna övertygelse kontradicerad av 1786 års riksdag, och det är probabelt, att han sökt grunder till misshag i många andra ting än i det rätta». I dessa sista ord ligger en tydlig hänvisning till konungens senare framställning av Toll som syndabocken, och i hela framställningen ett bemötande av denna konungens uppfattning. Toll försvarar emellertid med kraft riksdagens sammankallande. Hade denna ej kommit till stånd och konungen icke genom konfrontationen med oppositionen tvungits till reformåtgärder, vilka enligt hans ord till Toll bröto äktenskapet mellan det högmögende ståndet och adeln, så hade lätteligen en omvälvning av samma art som den i Frankrike just timade kunnat inträffa även i Sverige. »Om icke 86 års riksdag öppnat ögonen över den diskord, som var verklig mellan konung och undersåtar, om den inte såsom en följd av kunskapen därom blivit utplånad, så hade Sverige nu varit ett lika vidunder för Europa som Frankrike». I sitt försvar för 1786 års riksdag och sina synpunkter på dess följder talar Toll här i egen sak, ehuru han undviker att nämna det hela som sin egen insats. Brevet slutar med orden: »Jag har haft en orsak att vara omständlig på detta ämne, men jag kan aldrig få den att säga varföre». Det är tydligt att Toll varit djupt engagerad i riksdagskallelsen, såsom även konungen gjort gällande. Å andra sidan är det alldeles klart, att dessa Tolls uttalanden äro färgade av senare händelser, av hans egen onåd och av franska revolutionens utbrott.

Med detta Tolls yttrande överensstämmer Oxenstiernas tidigare uttalande. Sedan han i sin dagbok framhållit, att

Toll »först påfann att ge konungen håg till denna riksdag», säger han: »Det är visst att de som rådde till riksdagen trodde sig vid densamma kunna utplåna de ämnen till klagomål över sysslors försäljande, militärens onödiga tunga på landet med fåfånga omkostnader, ackorder m. m., varöver man klagade». Enligt Fersen, meddelat via Schröderheim, skulle Toll 1787 ha fällt ett yttrande av ungefär samma innebörd: »Han trodde han skulle bli tackad, då han med denna riksdag berett konungen ett tillfälle att finna, hur litet älskad han är, hur han bedrages av smickrare. Dessa yttrandens nära överensstämmelse med Tolls egna ord i det citerade brevet borgar för att de återgivits i huvudsak riktigt. — Det sista ledet av denna Tollska tradition om riksdagen 1786 möta vi i ett yttrande av riksdrotsen Wachtmeister, förmedlat av hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta och fällt 1794: »Det var för att söka återförskaffa kungen den aktning av nationen som han, genom att för sina nöjen försumma regeringsbestyren, förlorat, som Toll intalade honom att sammankalla riksdagen. Han hoppades även att därigenom kunna störta Armfeldt, vilken var den som förledde kungen till alla dessa nöjen». Även denna version överensstämmer nära med Tolls egna förtäckta ord i det citerade brevet ¹.

Under sådana förhållanden, då de från motsatta håll — konungens och Tolls — traderade uppgifterna äro eniga om att tillskriva Toll initiativet till riksdagen och då Tolls egna senare ord synas styrka denna uppfattning, torde man kunna utgå ifrån, att Toll och hans krets verkligen framfört förslaget till riksdagskallelse. Beträffande deras skäl till denna åtgärd är källäget annorlunda. Här föreligger ett primärmaterial i riksdagsakternas vittnesbörd om de önskemål, som framförts från kungligt håll. De voro, förutom ett par lagfrågor, företrädesvis av militärorganisatorisk art, alltså nära berörande Tolls specialområde, och togo sikte på passevolansväsendet och inrättandet av kronomagasin ². Så-

¹ Mellander, sid. 161 f.

² Odhner, II, sid. 430 ff.; Landberg, Sveriges riksdag, VII, sid. 78; Mellander, sid. 163 f.

dan var alltså den direkta avsikten med riksdagens sammankallande.

Ett flertal rykten kommo sedermera att cirkulera kring det mera indirekta syftet med riksdagen, det syfte, som dikterat Tolls önskan att sammankalla den. Mellander har framgångsrikt motbevisat den Armfeldtska versionen att riksdagen haft sammanhang med konungens och Tolls norska erövringsplaner¹. Konungens egen mening att Toll velat genom denna riksdag få honom helt i sitt våld är så tydligt präglad av hans senare upplevelser och av hans brytning med Toll, att intet kan byggas på den. Kvar står då den tredje i brev-materialet förmedlade uppfattningen om det indirekta syftet med den av Toll inspirerade riksdagskallelsen, vilken Toll själv jämte Oxenstierna givit uttryck åt. Det skulle vara att sätta konungen i kontakt med stämningen i landet och sålunda framtinga en ny politik, inriktad på reformer och fortsatt organisationsarbete; vidare att rikta en stöt med hjälp härav mot den Armfeldtska kretsen. Denna uppfattning har sitt huvudstöd i Tolls nämnda stora brev till Ehrenström. Givet är, att Tolls framställning är färgad av hans senare upplevelser, då han i brevet skildrar sig dels som martyr, dels som den ende, som före franska revolutionen verkligen genomskådat sakernas läge i Sverige, och visshet med avseende på Tolls ställning och avsikter 1786 kan därför icke nås.

Vad beträffar det tredje problemet, som berördes i Mellanders citerade framställning — huruvida 1786 års händelser hos konungen grundat misstroende och avoghet mot Toll — torde det böra framhållas, att något samtida stöd för en sådan uppfattning ej finnes. Konungens anförda senare uttalanden om denna sak äro alltför tydligt präglade av hans önskan att se 1786 års händelser i belysning av senare upplevelser för att kunna godtagas. Trots riksdags-händelserna var Tolls ställning hos konungen snarast stärkt.

¹ Mellander, sid. 160 f.

Gustav III:s brev till honom från tiden närmast efter riksdagen vittna tydligt därom ¹.

Jämte Munck och den nye finansministern Ruuth, som vunnit sin ställning med Tolls hjälp, dominerade Toll under den närmast följande tiden över andra kretsar, särskilt då Armfeldts. För Armfeldt tedde sig Tolls verksamhet som syftande mot att införa »en allmän omskapning» ². Konungens intresse koncentrerade sig emellertid, sedan några reformer, enligt Tolls senare uttalade antydningar på hans råd, genomförts ³, åter kring utrikespolitiken. Även här kvarstod Toll som hans rådgivare.

Sedan slutet av 1786 hade Tolls ställning även till det yttre höjts: som generaladjutant och generalmajor fick han en rang som motsvarade hans position som krigsminister.

Från och med sommaren 1787 kom han att mera ingående sysselsätta sig med ett krigsproblem, som han tidigare endast i förbigående vidrört, nämligen frågan om Finlands försvar ⁴. Den blev ytterligare aktuell, sedan krig utbrutit mellan Ryssland och Turkiet och lysande möjligheter tycktes öppna sig för en aktiv utrikespolitik i öster. Den 12 januari 1788 fick konungen underrättelse från England, att han möjligen kunde påräkna subsidier därifrån i händelse han började krig mot Ryssland. Redan nästa dag började han de hemliga överläggningar med Toll och Ruuth, som brukade benämnas Hagakonseljerna. Till dessa knyter sig nästa viktiga problem i Tolls biografi: vilken var hans ställning till det ryska kriget? ⁵

Den 13 januari framlade konungen för sina rådgivare sitt beslut att anfälla Ryssland, under förutsättning att han erhöll subsidier från England och Turkiet. Toll gick först utan förbe-

¹ Brev i Tollska samlingen från senare delen av 1786.

² Mellander, sid. 184.

³ Odhner, II, kap. IX; Lagerroth, Konung och adel, sid. 76 f.

⁴ Mellander, sid. 178 ff.

⁵ Beträffande källan för den följande framställningen, protokollen vid Hagakonseljerna (RA), se Odhner, III, sid. 28 ff. och Mellander, sid. 189.

håll med på hela planen. Han åtog sig att svara för arméns utrustning, det som närmast ålåg honom: det som var defekt, kunde bli färdigt innan våren. Beträffande förråden framhöll Ruuth, att varken här eller flotta hade fullt lager av proviant, att, särskilt i fall av en längre flottexpedition, dylik måste anskaffas, och att brödbakningen skulle ta lång tid.

Vid nästa konselj — den 25 januari — framförde Toll en anfallsplan mot Ryssland, som egentligen blott är ett närmare utarbetande och motiverande av konungens ord förra gången, något som synes ha satt Gustav III i gott humör. Den oförbehållsamma anslutningen i början innebär samma taktik som Toll använt under överläggningarna för det danska kriget 1783. Planen för krigföringen — ett med flottans hjälp utfört anfall direkt mot Petersburg — har den våghalsiga karaktär, som Tolls planer i allmänhet ha.

Den 3 februari, då konseljen nästa gång sammanträdde, börjar emellertid Toll — på alldeles samma sätt som efterhand skett 1783 — att tillbakavisa konungens planer, sedan han väl genom sin entusiastiska första inställning befäst sitt inflytande hos denne. Hans ställning var emellertid denna gång en annan än den varit 1783: då handlade han utan risk, men nu hade konungen kallat honom jämte Ruuth till sin huvudrådgivare med ty åtföljande ansvar. I den omständigheten att särskilda, av konungen justerade protokoll fördes, först av Toll själv, senare av den honom närstående friherre Otto Wrede, ligger en antydning att Toll denna gång insett riskerna i sin rådgivareställning.

Hans inställning till företaget vid konseljen den 3 februari överensstämmer fullständigt med hans taktik 1783. Han rådde nu, med motivering i en utförlig P. M., till uppskov. Konungen hade tänkt sig att börja företaget i maj (i första protokollet var det fråga om våren); Toll framförde, att man borde vänta till juli, ett resonemang som är fullkomligt analogt med hans råd i den danska frågan. Och liksom han den gången hade kommit med farhågor för Preussen, för han nu fram dylika för Danmark. Dessutom framlade han bl. a. — även detta analogt med 1783 — furagebristen

som »ett gruveligt hinder» för en tidig början: »förr än Julii månad finnes ingenstädes furage på marken». Härvidlag kunde han finna stöd i Ruuths vid första konseljen framförda mening, att i härens och flottans proviantförråd vissa brister förefunnos (själv hade ju Toll vid första sammanträdet endast åtagit sig att svara för utrustningen). Hans förtrogne Ruuth framförde vid konseljen den 3 februari dessutom kravet, att den finansiella sidan av flottutrustningen först skulle ordnas: han samverkar nu med Toll på samma sätt som Trolle gjort 1783. Hos konungen kan något missnöje märkas med att sådana svårigheter gjorts först på detta stadium. Toll svarade att det var svårigheter, ej omöjligheter, men markerade att rustningar icke kunna fullt hemlighållas och att i varje fall fem veckor behövdes mellan påtagliga krigsanstalter och krigets verkliga utbrott. Dock skulle han vid sitt huvud ordna utrustningen till juli, *under förutsättning av erforderliga penningmedel*.

Under den konselj, som ägde rum den 20 februari, framlade Toll i enlighet med sin ämbetsställning en plan för truppernas fördelning och embarkering samt för själva operationerna, jämte en översikt över vad som ytterligare behövde göras. Han visade, hur många förberedelser det var fråga om, och framhöll, att de nämnda fem veckorna verkligen behövdes. Dock skulle en så snabb mobilisering, om den kunde genomföras, vara enastående i tiden och bli armén till ära. Hans resonnemang hålla så att säga båda möjligheterna ännu öppna ¹.

Allteftersom han såg att det skulle bli allvar av, försköts emellertid tendensen i hans framställningar vid konseljerna alltmera. Den 10 mars, då konungen meddelade att England förhöll sig avvaktande, framförde Toll en hel rad av förtäckta och försiktigt formulerade, men i sak starka motskäl mot företaget. Han rådde till största försiktighet gentemot England; man borde vänta med att avsända kurir

¹ Det är av intresse att observera, att konungen just den 20 februari börjat justera protokollen; han har denna dag justerat alla från januari till den 3 februari.

dit, tills säkrare besked erhållits (häri motsades han dock av Ruuth). Med stor skicklighet visste han också att införa en ny faktor i beräkningarna: Preussen, som kunde bli farligt nog. Då konungen omtalade att hans minister i Berlin inberättat, att intet där syntes vittna om krigsförberedelser och att endast förbud mot spannmålsexport utfärdats, sade Toll: eftersom Preussen ej är sjömakt, kunna dess avsikter »icke bli synliga genom annat än omsorgen för födan.»

Den 16 mars hade situationen ytterligare försvårats. Protokollet denna dag bär med sina 35 sidor vittne om en ovanligt ingående diskussion. Konungen meddelade denna gång, att England nu tycktes närma sig Ryssland, och Toll kunde då upptaga sitt resonnemang från föregående sammanträde. »Englands i denna negociation förda besynnerliga conduite, att ifrån ferveur gå till undflykter» tolkar han på följande sätt. England har endast med sina föregående manövrar velat skilja Frankrike och Sverige åt; ett förbund med Ryssland skulle ge stora fördelar åt Englands handelspolitik. Denna tolkning föreföll Ruuth »ej otrolig». I nu inträdda läge, menade Toll, vore ett uppskov med hela planen snarare till gagn än skada; han talade om att »omöjligheter sig förete att börja, och ännu mera fullfölja ett krig med de få penningetillgångar, vi inom oss själva äga». »Stor vore avsikten med en tidig begynnelse om den kunde giva visshet att se kriget slutat med hösten», men han för sin del trodde ej, att *en* kampanj kunde bringa avgörande. Efter den sist inträffade förändringen i den allmänpolitiska situationen borde konungens anbud till turkarna ställas på fyra millioner piaster. I sammanhang med Tolls uppskovsyrkande har man att se hans sammanfattande omdöme, som anförts av Lilliecrona och Mellander, men isolerat från den föregående diskussionen i protokollet ¹. »Han trodde för övrigt», heter det, »att om England bibehöll en fullkomlig neutralitet, ej hindrade vår handel eller bistode ryssarna med penningar eller skepp, om Danmark ej kastade om ifrån en traktat till begagnande av

¹ Lilliecrona, I, sid. 38; Mellander, sid. 191.

gynnande tillfälle, och om Preussen med kallsinnighet beskådade, att Sverige återtog den ställning att såsom fasta i Livland bliva [för] Preussen, som fordom tid skett, mera besvärligt än Ryssland, så syntes entreprisen emot Ryssland nog stärkt». Denna i och för sig talande sammanfattning bör ses i sammanhang med Tolls nu ständigt framförda krav på uppskov och ökat understöd från Turkiet. Med dessa ville han väcka och nära kungens farhågor för det allmänna utrikespolitiska läget. Kungen sökte omedelbart bemöta Toll; därefter följde diskussion av rent militärtekniska frågor. Gustav III godtog därefter Tolls krav på fyra millioner piaster från Turkiet på en gång och sedan en million om året; han framkastade till slut tanken på att än en gång svänga om och åter söka Frankrikes stöd; hans resonemang härom är typiskt för arten av hans utrikespolitiska spekulationer ¹.

Den 27 mars och den 13 april diskuterades tekniska och militära, men ej principfrågor. Konungen fasthöll vid sin idé. Härefter erhöll Toll i uppdrag att börja mobiliseringsförberedelserna. Han avreste från Stockholm den 5 maj. Beslutet om allmän mobilisering fattades i hans frånvaro, och det fattades utan den förutsättning, som för honom och Ruuth stått som självklar: säkert finansiellt stöd

¹ Gustav III anförde: »ambassadören skulle anbefallas direkte till Hans Franska Maj:t förklara, att dess konung och herre med oro och bekymmer såge deras samfälta allierade turken abandonerad, jämvikten makter emellan uppoffras, rättvisan icke mera finna något stöd, att K. Maj:t i en så vitt utseende ställning icke med stillasittande ville invänta den tid, då ordningen att förtryckas ofelbart skulle drabba dess rike och fädernesland, att K. Maj:t fördenskull ginge faran tillmötes medelst krigsförklarande emot Ryssland, att han äskade, trodde och önskade, att Frankrike på ett eller annat sätt även ville bistå Porten och göra med Sverige samfälte operationer. Ambassadören skulle därefter intressera och upphetta alla dem, som kunde bereda en härmed överensstämmande vox populi; den samma å bane bragt skulle ofelbart decidera ministären att med penningar eller skepp och till äventyrs båda delarna bistå det svenska fredsbrottet, ty K. Maj:t hade av en alldeles lika march i franska decisionerna exempel i sista amerikanska kriget, vilket Mr. de Morepa(!) aldrig ärnade begynna, men blev genom folkets röst därtill forcerad.»

från andra makter, vilket Mellander med rätta framhåller¹. Tolls uppfattning, sådan han ger den uttryck i brev till Wrede, var den 18 maj oförändrad. Han framhäver starkt svårigheten att forcera rustningarna, vilka han i Hagakonseljerna önskat skjuta på till slutet av juli². Men han fick icke denna gång framgång med sin taktik från 1783. Konungen hade icke böjt sig för hans skickligt framförda föreställningar. Av allt att döma sökte Gustav i stället stöd hos den Armfeldtska kretsen. Toll måste böja sig, och kriget var verklighet.

Tolls påverkningstaktik gentemot konungen hade kommit honom att framstå i en dager, som kunde komma att bli obehaglig nog. Han hade från början — det stod att läsa i de justerade Hagaprotokollen — entusiastiskt omfattat konungens planer, ja t. o. m. själv framlagt likartade och vidare utarbetat dem. Hans senare strävan i rakt motsatt riktning hade ej denna gång haft den framgång som 1783. Följaktligen stod han för konungen — eller kunde komma att stå — i ett tvetydigt ljus: han hade dock vid överläggningarnas början förklarat armén färdig och beredd med hänsyn till utrustningen. Alltså kunde konungen åberopa sig på hans ämbetsutlåtande, då det nu gällde att i största hast mobilisera hären. Det uppskov till juli, som Toll senare betingade sig, hade han ej fått, men icke desto mindre kunde Toll anses bära det formella ansvaret för arméns utrustning. Han hade i själva verket, kanske i förlitande på sin senare övertalningsförmåga, lovat väl mycket.

Kriget gick illa. Det klagades på utrustningen. Vi veta ej mycket om Tolls ställning till konungen under de sommarveckor, då anfallet mot Ryssland sattes i gång. Men hans ursprungliga anfallsplan följdes icke. Enligt något senare uttalanden till Wrede avrådde Toll såväl approbation på Hastfehns »uppträde» som Armfeldts kårs »invasion»³. Antydningar finnas i memoar- och dagbokslitteraturen, att

¹ Mellander, sid. 195 f.

² Lilliecrona, I, sid. 279.

³ Lilliecrona, I, sid. 282. Jmf. här Mellander, sid. 196 ff.

harmonien mellan Gustav III och hans rådgivare börjat brista. Det är i varje fall på båda hållen psykologiskt förklarligt. Tolls impopularitet inom adelskretsar torde icke ha förbättrat läget för honom. Konungen klagade i brev till åtskilliga personer över honom: han var emot kriget och lade svårigheter i vägen för allt; hans uppförande hade ej uppfyllt konungens avsikter. Hela våren hade dessutom Armfeldt vistats i konungens omgivning; det finns drastiska bevis på vilken belysning han velat ge Toll i konungens ögon.

I slutet av juli 1788 skildes Toll från sin ställning vid armén. Den 15 augusti affärdades han till Skåne för att organisera dess försvar; han inträffade i Stockholm den 21 augusti och i Kristianstad den 28 augusti. Ryktena korsade varandra. Den mäktige mannens många fiender och belackare gladdes.

Toll var i onåd. Det är karaktäristiskt, att inga ansatser från hans sida att offentligen försvara sig finnas bevarade och att han icke i brevväxling med sina vänner gjort några uttalanden, som direkt hänsyfta på brytningen med konungen, även om det ryktades, att han muntligen skulle ha uttalat sig med skärpa. Han ägnade sig under den närmaste tiden med nit åt sitt nya uppdrag. Augusti 1788—slutet av 1789 bragte han ordning i det skånska försvaret under svåra förhållanden, delvis med anlitande av sin personliga kredit. Han trivdes väl med detta ekonomiska hasardspel; Mellander anför ur ett brev till Lannerstierna ett par för Toll ogement betecknande rader: »Jag vinglar på mer än 40.000 daler, som tyckes gå an, men också går det nu intet längre an. Tro intet, att denna uppriktiga beaktelse är den jag vidgår i allmänhet — tvärtom jag skryter med resurser, kreditorerna stå med tårarna i ögonen, gå bort med frid i hjärtat, ingen fyrk i fickan; men de satarna komma allt igen för att smaka på resurserna.» Från Skåne förflyttades han 1789 i november till Karlskrona för att bringa reda i flottutrustningen med Muncks hjälp; här kvarstannade han till 1791 under arbete med åtskilliga

förvaltningsdetaljer; försök att återvinna konungens gunst gåvo ej resultat. Även efter fredsslutet fortsatte han sitt arbete av ovan nämnt slag, speciellt rörande flottan och fästningarna i Skåne. Av detta skede i Tolls verksamhet (1788—91) ger Mellander en utförlig framställning, späckad med åtskilliga till stil och innehåll karaktäristiska utdrag ur hans rika brevväxling¹.

Som nämnt lyckades Toll under denna tid icke åter komma i kontakt med konungen. Han stod emellertid under åren 1788—90 i livlig brevförbindelse med J. A. Ehrenström, vilken såsom sekreterare stod konungen nära, och gav i åtskilliga brev uttryck åt sin uppfattning av dessa års politiska händelser, väl med de modifieringar som betingades av adressatens ställning till Gustav III. Även med hänsyn tagen härtill ge breven åtskilliga värdefulla meddelanden: det ovan analyserade brevet om 1786 års riksdag finnes i denna samling².

Toll var att börja med ytterst förbehållsam rörande

¹ För det föregående se Mellander, sid. 205—59. Till Mellanders framställning av Tolls verksamhet under onådstiden kunna ett par kompletterande notiser fogas ur ett 1933 utkommet arbete: A. Siegel, Gustaf III. von Schweden und die preussische Politik nach dem Tode Friedrichs des Grossen. Beträffande de av Mellander sid. 218 ff. skildrade förhandlingarna mellan Sverige och Preussen om förpantning av svenska Pommern, förmedlade av den preussiske gesanten A. H. von Borcke och (delvis) Toll, meddelas här en ny instruktion för den preussiske gesanten av den 4 januari 1789, avlösande den av L. Wahlström tryckta av den 19 september 1788 (Sveriges förhållande till Danmark 1788—89, sid. 166 ff.). Enligt Borckes skrivelser till Herzfeld hade Toll själv idén till förpantning av Pommern, vilken idé han jämte Wrede uppskattade högt. Det saknar vidare inte sitt intresse att Borcke ursprungligen avsett att överlämna en penningbelöning till bl. a. Toll för visat intresse i saken (maj 1789), men att han senare på sommaren uteslutit Toll från listan (jmf. Mellander, sid. 220). — Det visar sig även, att Borcke ännu en gång utöver vad Mellander meddelar, nämligen i slutet av januari 1789, uppsökte Toll i Skåne och fortsatte överläggningarna om saken. — Det är väl troligt, att Toll i denna politiskt-finansiella intrig sett en möjlighet att åter komma i kontakt med konungen.

² De nämnda breven finnas i Riksarkivet, Ehrenströmska samlingen. De sträcka sig över tiden ²²/₉ 1788—⁵/₁₂ 1790 och äro 30 till antalet. Att börja med är det endast fråga om korta brev av officiell karaktär, men inom

1789 års riksdag: han har för sin del »tagit det parti att med nöje höra och bli underrättad om allt vad där passerar eller tillstokas, men aldrig tillåta sig någon reflexion över allt vad till RD hörer, lika som jag här aldrig nämner Riksmötet, så att det väl skall bli platt omöjligt att någon dödlig kan veta vad jag tänker om detta märkvärdiga riksmöte; men höra andras tankar, det är inte stridande mot kontraktet med mig själv.» Senare uttalade han sin åsikt, att de som visat sig kunna gräla i rikssamkvämen (»gubbarna av oppositionen», säger han en annan gång), skola skyndsammast förfoga sig till Frankrike »att vinna mera perfection». Då Ehrenström en gång skrivit, att alla som mena konungen och riket väl, borde samverka till konungens ära och rikets bästa, kommer i svarsbrevet följande i hög grad Tollska utlåtande: »Som det i allmänhet är svårt att förena sinnen i allt (följder av arvsynden), månne då inte planen kunde bli kortare och facillare till sin verkställighet, nämligen att alla som mena konung och fädernesland väl, skulle få ådagalägga det utan vidare krumsprång? Jag har alltid ansett saken mer än sättet, vet likväl att många gi det senare företrädet.»

I december 1790 har Toll följande märkliga uttalande om det gustavianska statsskicket: »Det är väl icke underligt att många ändringar ske; det blir i historien ännu underligare att de icke skedde 1772, då regeringssättet reformerades; men allt vad som skulle giva regeringssättet den styrka, livaktig- och skyndsamhet som egentligen skiljer det monarkiska från det republikanska, det förblev och är ännu till största delen lika vanställt och lämpat till det sistnämnda, och jag undrar för min del om reformen verkligen griper an rötterna av defektuositeten. Det förekommer mig såsom det inte skedde; en vördnad för Gustav Adolfs minne och gärningar torde bibehålla såsom permanent, vad han inrät-

kort blir brevväxlingen mera förtrolig och är från Tolls sida ovanligt rik på mera allmänna uttalanden: om Frankrike, om Anjalamännen, om den svenska egennyttan. Toll har bränt Ehrenströms brev; han uppmanade denne att göra detsamma med hans.

tade helt provisionellt, och vad han utan tvivel upplöst om han återkommit. Jag biträder för min del varken de som upphöja eller tadla reformer eller inrättningar; jag har varit så länge med, dels som en uppmärksam åskådare, dels som skyldig att göra saker, så att jag lärt huru svårt det vill bli till att jugera rätt av något annat än den effekt, som tidea visar, och jag känner den största lycksalighet att finna mig i en ställning att kunna vara neutral i omdömen och alldeles befriad från att yttra dem». I få bevarade uttalanden träder Toll så levande emot en som i dessa för Gustav III:s sekreterare nedskrivna ord.

Efter konungens död kallades Toll omedelbart till Stockholm. Han blev inom kort utsedd till svensk minister i Varschava. Under de närmaste två decennierna följer hans dom och fängelsetid, hans upphøjelse under Gustav IV Adolf, hans sista stora politiska hasardspel med marskalk Brune på Rügen, då han räddade den svenska armén, och hans sista lugna decennium på Bäckaskog.

Även dessa inemot tre årtionden av Tolls liv förtjäna att bli föremål för ingående behandling; utan känedom även om dem lär man icke helt kunna bedöma hans historiska roll.

Det har nämnts, att Toll icke var någon de abstrakta idéernas man, att han helst nöjde sig med att bedöma och behandla praktiska frågor. Det vore emellertid av betydelse att undersöka, i vilket förhållande Tolls åskådningar i politiska och andra ting stå till tidens allmänna idéer och föreställningar, vilket torde låta sig göra trots hans obenägenhet för teoretiska utredningar i mera allmänna frågor. Var accepterar han tidens idéer och föreställningar, var avviker han från dem, och var kan man konstatera personligt betingade avvikelser?

Mellander har gjort vissa antydningar i denna riktning, som kunna förtjäna att utföras vidare.

I bildad europeisk opinion vid denna tid framträdde

starkt ett tanke-system, som gjorde sig gällande inom olika områden: ekonomiskt, statsrättsligt, politiskt och moraliskt hade det sina karaktäristiska teorier. Det var den fysiokratiska skolans tanke-system, mest bekant som nationalekonomisk doktrin, men i verkligheten en hel praktiskt-filosofisk lärobyggnad.

Mellander har på ett par ställen framhållit Tolls beroende av fysiokratiska föreställningar. Betecknande äro hans utläggningar av militärståndets förhållande till det jordbrukande ståndet. Den alltför välmående och välfödde soldaten gillade icke Toll, om han motsvarades av en utarmad bondebefolkning, en uppfattning som han delade med Sprengtporten. Som Mellander anmärker¹, är detta en fysiokratiskt färgad åskådning. Ett annat karaktäristiskt yttrande av Toll anföres på samma sida: »Grundvalen av indelningsverkets bestånd var och är ingen annan än den, att de som sku utgöra krigsmakten, bibehålles i tillstånd att kunna göra det, som vill säga: deras (d. v. s. böndernas) förmögenhet bör ej gaspilleras».

Ännu en detalj av Tolls tankegång förtjänar i detta sammanhang observeras. Toll är en bestämd anhängare av indelningsverket, i strid med vissa andra i sin samtid; han vill icke lösgöra försvaret från jorden och vill behålla indelnings-systemet, eventuellt i reformerat och modifierat skick². Enligt vanlig fysiokratisk åskådning är bondebefolkning lämpligast för rekrytering av krigsmakten; ehuru fysiokraterna ju ej voro anhängare av krigspolitik, ansågo de att för det nödvändiga onda som militärväsendet var, den jordbrukande befolkningen utgjorde det bästa materialet: därifrån får man de bästa och talrikaste soldaterna. Detta är ett av fysiokraternas argument för att visa, att det av dem hyllade systemet är gynnsamt för statsintresset och statsstyrelsen.

En annan av fysiokratismens teser, dess krav på av staten garanterad fast och säker »propriété», framträder i ett

¹ Mellander, sid. 55.

² Se ovan sid. 51.

Tolls uttalande, troligen från slutet av 1780: »sedan regementsförändringen 1772 ha svenske män fått vara försäkrade om en okvald äganderätt av allt vad dem tillhör».

Samma intressanta kombination av fysiokratiska bondeidéer, livligt intresse för riksförsvaret och krav på av staten garanterad egendomssäkerhet, som kan utläsas ur Tolls här citerade uttalanden, framlyser hos en samtida till Toll, vilken i det föregående ofta nämnts, Göran Magnus Sprengtporten. Belysande är ett av hans yttranden i Brev från en finsk officer: Försvarsverket har varit dåligt på sista tiden. »Lantman har tyckt, att det icke stort lönte mödan uppodla en jordtorva, den han ej såg försvarad, därav har härflutit jordbrukets förfall och näringarnas avtynande». För att icke den flitige jordbrukaren skall bli ängslig och håglös för sitt arbete, då han hyser farhågor för landet, måste nya åtgärder till. Man måste åter börja tänka på försvaret¹.

Dessa överensstämmelser mellan Tolls och Sprengtportens speciella versioner av fysiokratiska idéer utgöra, be styrkta av deras gemensamma tankar i militära specialfrågor, ett vittnesbörd om det nära sammanhanget mellan deras åsikter under tiden närmast efter Gustav III:s statsvälvning och därmed även om de tankar, som rörde sig i de gustavianska kretserna vid denna tid.

Intressant är Mellanders samling av Tolls uttalanden om borgerskapet, »det handlande ståndet». Vid Kristianstadskuppen berättar Toll sig ha hotat borgarna med att var och en som ej kunde livnära sig på sina ransoner, skulle, »då han av egen provision sig ej föda kunde, såsom en onyttig tärande lem dränkas». Under året efter 1786 års riksdag fällde han åtskilliga beska yttranden om borgarståndet. Till Ehrenström skrev han: »de fika efter vinning. Den erhålles alltid vissast för dem, då oordning, förtryck emot det allmänna eller orättvisa åtfölja styrelsen»². Även detta är tillspetsade uttryck för fysiokraternas åskådning om det hand-

¹ Historiallinen Arkisto, 17, sid. 239.

² Mellander, sid. 35, not; jmf. sid. 55.

lande ståendet: köpmännen exploatera land och folk; deras intressen stå i strid med den sunt inrättade statens.

Något liknande gäller om Tolls rent politiska föreställningar. Den styrelseform, som hänför den lagstiftande makten till nationen i dess helhet, står i direkt strid med en sund statsordning, hävdade vissa fysiokratiska tänkare. Demokratien är för dem en »bisarr och vidunderlig» styrelseform; osunt är också det blandade styrelsesystemet: monarki + demokrati. Olikheten är nödvändig inom samhället, är en av deras huvudidéer. Sålunda blir en »upplyst despotism» ett av dem rekommenderat statsskick, ett regeringsätt av den svenska frihetstidens typ däremot förkastligt. Konungens och Tolls utläggningar i revolutionspropagandan visa sålunda beröring med fysiokratisk ideologi; betecknande äro i detta sammanhang de av Toll i hans manifest efter konungens anvisningar utarbetade tankarna, att för spannmålsbrist och hungersnöd kunna ständerna ej, men väl konungen råda bot¹.

Den upplysta despotismen var för fysiokraterna den styrelseform, som kunde trygga de fyra huvudkrav de ställde på staten: att garantera »propriété, liberté, sûreté et inégalité». På dessa punkter har Tolls uppfattning sammanfallit med deras. Härtill kommer deras mening att man icke borde med invecklad lagstiftning och stor byråkrati ingripa på olika områden. Med dessa tankar i tiden har Toll djupt sympatiserat. De ha rört beslätade strängar i hans inre. Han för detta system vidare neråt i statsmaskineriet med sin kritik av byråkratism, omständlighet och formaliteter, med sitt anbefallande av personligt, ej kollegialt ansvar, av en rättelse, som sträcker sig »till allt, som är byggt . . . på mera säkerhet i de bedrivandes vilja och egenskaper än i formulärer till räkenskaperna . . .» »Ju konstigare och omständligare saker beredas», säger han, »desto mera stå de i fara att misslyckas; ju simplare man däremot tager och föl-

¹ Jmf. det ovan sid. 73 citerade brevet till Ehrenström. Landberg har senast (Sveriges riksdag, VII, sid. 11) framhållit, hur fysiokratiska författningsidéer redan tidigt kunnat spåras i Sverige.

jer ett ämne, ju närmare är man till ändamålet»¹. Särdeles betecknande för hans uppfattning av de fördelar det nya statsskicket skulle ha, är ett av Mellander citerat yttrande i diktamen till protokollet i skogskommissionen, som förtjänar anföras. »Då nu konstitutionen såsom grundval för alla andra författningar är både rörd och ändrad», skriver Toll, »så måtte det ju icke bliva något äventyr underkastat att jämväl omskapa de ekonomiska lagar, helst då deras beskaffenhet till sammansättning och påföljder uttryckligen visar, att de äro förmånligare för personer än för saken och att rikets rätt däruti är glömd, bortblandad eller så operös att bibehålla, så att den i formaliteter invevas och försvinner». — Även här överensstämmer Tolls resonnemang med Sprengtportens idéer, sådana de uttalats i »En finsk officerares brev»².

Sålunda visar en närmare analys av Tolls hos Mellander framdragna yttranden i teoretiskt-politiska frågor att han — liksom Sprengtporten och delvis med samma nyanser som denne — accepterat åtskilliga av de i tiden levande fysiokratiska föreställningarna och i vissa avseenden givit dem personliga modifikationer; härvidlag är särskilt hans antibyråkratiska inställning av intresse. Hans personliga sympatier och drag ha tydligen bestämt detta urval, vid sidan av Sprengtportens inflytande; dessutom ha hans ungdoms upplevelser verkat bestämmande. Hans tvister med ämbetsmän och borgare i Kristianstad ha befordrat dylika föreställningar, hans böjelse för att personligen härska, varom hela hans bana så tydligt vittnar, likaså. Hans drag av lantjunkare, knekt, rivande förvaltningskarl och kungaförtrogen ha alla kunnat inklädas i de fysiokratiska idéernas system. Såväl Tolls personliga egenheter som hans ställning till sin tids andliga miljö belysas sålunda av de fysiokratiskt färgade uttalandena i hans brev och ämbetsmemorial.

¹ Mellander, sid. 50.

² Mellander, sid. 49.

Det är en sammansatt natur som träder en till mötes vid studiet av Johan Christopher Tolls biografi. Den kan icke fattas i ett schema. Hasardör och pliktmänniska, bondkomiker och frimurarmystiker, anekdotberättare och promemorieförfattare, intrigör i tidens värsta stil och genom hela sitt liv hänsynslöst trogen gustaviansk kungatjänare, alltid en fullkomligt ensam människa utan nära vänner, utan familj, isolerad i vad hans omgivning betraktade som kyla och elakhet, är »revolutions-Tollen» en av de mest fängslande gestalterna i det gustavianska galleriet.

Det kunde vara lockande att söka fixera en faculté maitresse hos honom; en sådan karaktäristik skulle dock alltid vara en förenkling. Han föredrog att dölja sitt innerstas hemligheter bakom den sardoniska min, som Ehrensvärd fångat i en utomordentlig teckning.

Ingvar Andersson.
